

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΝΤΗΣ*

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ο AVICENNA ΚΑΙ Η «ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ»
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ERNST BLOCH

Αν στο πλαίσιο της ιστορίας της φιλοσοφίας εξακολουθεί να είναι έγκυρη η εγγελιανή θέση ότι στην ιστορία της φιλοσοφίας πρέπει να επικεντρώνουμε στη συνάρτηση του κατά τα φαινόμενα παρελθόντος με το επίπεδο του παρόντος που επέτυχε η φιλοσοφία,¹ τότε μόνον μια κριτική εξέταση των θεμάτων και των αντίστοιχων απαντήσεων της αριστοτελικής φιλοσοφίας θα επιβεβαιώσει το επίκαιρο ή το ανεπίκαιρο αυτής. Διότι μια άκριτη, αφηρημένη, ανιστορική και δογματική αποδοχή εκ των άνω των εννοιών της που δεν τις θεωρεί ως ιστορικές,² εκλαμβάνοντας τα πορίσματά της ως διαιώνιες αλήθειες που ισχύουν άνευ όρων και δίχως έλεγχο για τη φιλοσοφία της εποχής μας, παραβλέπει το γεγονός ότι η αριστοτελική φιλοσοφία αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της αρχαίας πόλης. Όταν αναδεικνύεται αυτό το πλαίσιο για την ερμηνεία της γένεσης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και, επομένως, της αριστοτελικής φιλοσοφίας κατά τη «συστηματική περίοδο»,³ στην οποία κατατάσσεται βάσει του σχήματος του Wilhelm Windelband, τότε ο ρόλος της οικονομίας ερμηνεύεται είτε μάλλον σχηματικά,⁴ είτε από μια μεταγενέστερη σκοπιά, που δεν είναι έγκυρη για την αρχαία πόλη, όπως στις μαρξιστικές ερμηνείες των Ernst Bloch και Alfred Sohn-Rethel. Η σύγχρονη έρευνα της κοινωνίας και της οικονομίας της αρχαίας πόλης κατέδειξε ότι η αρχαία πόλη προσδιορίζεται μεταξύ άλλων από την έκταση ή την απουσία αγροτικής γης που ανήκει στην πόλη,

* Ο Κωνσταντίνος Πάντης είναι αναπληρωτής καθηγητής στον Τομέα Φιλοσοφίας του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

1. Πρβλ. Hegel 1994: 5.

2. Πρβλ. Flasch 1989: 41.

3. Πρβλ. Windelband/Heimsoeth 1976/1986, 114 κ.ε. Στο εξής, σε έργα για τα οποία υπάρχει δόκιμη ελληνική μετάφραση, οι αναφορές θα γίνονται στην ελληνική μετάφραση.

4. Πρβλ. Καστοριάδης 2008: 94.

το μέγεθος και τον πληθυσμό της, την πρόσβαση σε υδραγωγεία, την έκταση και τη θέση της εργασίας των δούλων, την αυτάρκεια στα μεγάλα κτήματα, την ειρήνη ή τον πόλεμο, τον μεταβαλλόμενο ρόλο του κράτους για την ανάπτυξη των μεγάλων αυτοκρατοριών.⁵ Επιπλέον, η έννοια της αρχαίας πόλης ως «ξεχωριστή και ευδιάκριτη κατηγορία»⁶ δεν μπορεί να εφαρμοσθεί αδιαφοροποίητα σε όλες τις αρχαίες πόλεις για να αποδειχθούν λ.χ. ως καταναλωτικές πόλεις, αλλά συγκεκριμένα κάθε φορά όπως το πράττουν, για παράδειγμα, ο Moses I. Finley και ο Michael Rostovtzeff για την Αθήνα του 4ου π.Χ. αι.⁷ ή ο Hans-Joachim Gehrke για μια σειρά άλλων αρχαίων ελληνικών πόλεων.⁸ Σε κάθε περίπτωση η αριστοτελική φιλοσοφία αναπτύχθηκε στο πλαίσιο μιας κατ' εξοχήν γεωργικής κοινωνίας με κοινωνιολογικούς όρους,⁹ ή όπως έδειξε ο Παναγιώτης Κονδύλης στην έρευνά του για την ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας στον Μαγκ, αυτή «στηρίζεται στην αγροτική οικονομία και την ιδιοκτησία».¹⁰ Αντιθέτως, εμείς ζούμε σε μια κοινωνία, της οποίας ο προσδιορισμός του ιδιότυπου καπιταλισμού της απαιτεί τον προσδιορισμό των στιγμών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή τον συγκεκριμένο προσδιορισμό της ελεύθερης μισθωτής εργασίας, των ταξικών ανταγωνισμών, της διαδικασίας αξιοποίησης και συσσώρευσης κεφαλαίου, των κρίσεων, των τρόπων αναπαραγωγής των καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, την αντίστοιχη οριοθέτησή τους έναντι των όχι καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, που εξακολουθούν να επιζούν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό δίπλα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά και τον προσδιορισμό της συμπληρωματικής συνάρτησής τους με εξωοικονομικούς τρόπους παραγωγής.¹¹

Ακόμη, η αριστοτελική φιλοσοφία δεν φτάνει ως εμάς και την εποχή μας αδιαμεσολάβητη, αλλά συνδέεται άρρηκτα με μια σειρά προσλήψεων της στις προηγούμενες ιστορικοφιλοσοφικές περιόδους. Αν για την περίοδο της νεότερης και σύγχρονης φιλοσοφίας μάς είναι κάπως πιο εύκολο να αναλύσουμε την πρόσληψή της, υπάρχει και η περίοδος του Μεσαίωνα που εξακολουθεί να είναι «σκοτεινή». Παρ' ότι σημειώθηκε εκπληκτική πρόοδος στις εντατικές και

5. Πρβλ. Finley 1988: 60 κ.ε.

6. Ο.π.: 47.

7. Πρβλ. Finley 1980: 157 κ.ε. Πρβλ. Rostovtzeff 2013: 1, 73 κ.ε.

8. Πρβλ. Gehrke 1986: 97 κ.ε.

9. Πρβλ. Finley 1998: 15.

10. Πρβλ. Κονδύλης 1984: 35.

11. Πρβλ. Rantis 2016: 261 κ.ε.

εκατακτικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών για τη μεσαιωνική φιλοσοφία,¹² ειδικά της μεσαιωνικής αραβικής φιλοσοφίας¹³ η γνώση της εξακολουθεί να περιορίζεται σε έναν στενό κύκλο ειδημόνων. Όσον αφορά στην αριστοτελική φιλοσοφία στη διάρκεια της ιστορικοφιλοσοφικής περιόδου του Μεσαίωνα γίνεται ολοένα και πιο συχνά αναφορά και σε μια σειρά προσλήψεων της στην αραβική φιλοσοφία, η οποία δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με τη φιλοσοφία που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της ισλαμικής κοινότητας, αφού την εποχή του Μεσαίωνα δραστηριοποιούνταν πολλοί χριστιανοί και Ιουδαίοι στην αραβική φιλοσοφία,¹⁴ δηλαδή αυτή δεν είναι μια «ισλαμική» φιλοσοφία υπό τη θρησκευτική έννοια, αλλά μια φιλοσοφία που εκδιπλώθηκε στο πλαίσιο του ισλαμικού κόσμου ανεξαρτήτως θρησκευτικής ή εθνικής καταγωγής.¹⁵ Οι αναφορές αυτές αφενός είναι πολύ σημαντικές για να προσδιορίσουμε το μοναδικό πολιτισμικό επίτευγμα των αρχαίων Ελλήνων και να διορθώσουμε τη μονόπλευρη αντίληψη για την πρόσληψη της αριστοτελικής φιλοσοφίας στο ευρωπαϊκό Μεσαίωνα αποκλειστικά μέσω της χριστιανο-σχολαστικής φιλοσοφίας,¹⁶ καθ' όσον μεταξύ του 12ου και 13ου αι. εντατικοποιήθηκαν στην Ευρώπη οι έρευνες για τον Αριστοτέλη, τον Averroës (Ibn Ruschd) (1126-1198) και τον Avicenna (Ibn Sina) (980-1037) και η αντίθεση μεταξύ του ελληνικοαραβικού και του αυγουστινοχριστιανικού κόσμου έγινε ολοφάνερη,¹⁷ αφετέρου οι αναφορές αυτές βασίζονται εν πολλοίς σε όχι επαρκώς θεμελιωμένες θέσεις και φθάνουν ως εμάς μέσω στρεβλά ιστορημένων διαμεσολαβήσεων που πρέπει να διορθωθούν.

Μια αξιοπρόσεκτη και πολύ διαδεδομένη τέτοια αναφορά πρόσληψης της αριστοτελικής φιλοσοφίας στην αραβική μεσαιωνική φιλοσοφία υπάρχει στην Ιστορία της Φιλοσοφίας του Γερμανού φιλοσόφου Ernst Bloch (1885-1977), ο οποίος το 1952, με αφορμή τον εορτασμό στην πόλη Hamadan για τα χίλια χρόνια από τη γέννηση του Avicenna με βάση το ισλαμικό ημερολόγιο, έγραψε το έργο του *Ο Avicenna και η αριστοτελική αριστερά* (*Avicenna und die Aristotelische Linke*). Σ' αυτό ο Bloch προσπάθησε να αναδείξει την πρόσληψη της αριστοτελικής φιλοσοφίας στην αραβική φιλοσοφία και, ειδικά, στον Avicenna, τον οποίο ενέταξε σε μια αριστοτελική αριστερά που «διέσωσε και μεταμόρφω-

12. Πρβλ. Flasch 2013: 14.

13. Πρβλ. Eichner/Perkams/Schäfer 2017: 7.

14. Πρβλ. Strohmaier 2006: 17. Πρβλ. Gouquenheim 2013: 100.

15. Πρβλ. Gutas 2017: 97 κ.ε.

16. Strohmaier 1996: IX.

17. Flasch 1989: 32, 63.

σε συγχρόνως το ελληνικό φως». ¹⁸ Είναι μια από τις πηγές του διαφωτισμού μας και προπάντων μιας «ιδιαίτερα χαρακτηριστικής υλιστικής ζωτικότητας», ¹⁹ συνεχίζει ο Bloch. Υπάρχει μια γραμμή μάλιστα που δεν οδηγεί από τον Αριστοτέλη στον Thomas von Aquino (†1274) και στο πνεύμα του επέκεινα, αλλά στον Giordano Bruno (-1548/50-1600) και στην ανθούσα κοσμική ύλη. Σ' αυτή τη γραμμή πρώτος είναι ο Avicenna μαζί με τον Averroës. ²⁰ Στην προκειμένη εργασία γίνεται η προσπάθεια, πρώτον, να φωτισθεί η πρόσληψη του Αριστοτέλη στον Avicenna και στη λεγόμενη αριστοτελική αριστερά, όπως καταγράφηκε στην Ιστορία της Φιλοσοφίας του Bloch. Δεύτερον, βάσει των σχετικά πρόσφατων ερευνών επιχειρείται ο έλεγχος αυτής της ερμηνείας και, τρίτον, γίνεται μια κριτική αποτίμηση αυτής της ερμηνείας.

I. Η αριστοτελική φιλοσοφία στην ιστορία της φιλοσοφίας του Ernst Bloch

Ο Bloch στο πολύπλευρο έργο του μάς κληροδότησε και μια εκπληκτική για την έκταση και το βάθος της ιστορία της φιλοσοφίας. Πρόκειται κατ' ουσίαν για τις παραδόσεις που έκανε από το 1949 ως το 1956 στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας (*Leipziger Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie*). Αυτές οι παραδόσεις του περί της ιστορίας της φιλοσοφίας εκδόθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους για πρώτη φορά μετά τον θάνατό του το 1985 σε μια τετράτομη έκδοση, έχουν έκταση 2674 σελίδες γραφομηχανής και αναφέρονται σε όλες τις περιόδους της Ιστορίας της Φιλοσοφίας. Στον πρώτο τόμο αυτών των παραδόσεων ο Bloch πραγματεύεται και την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, στην οποία περίοπτη θέση κατέχει η αριστοτελική φιλοσοφία. ²¹

Η στάση του Bloch έναντι της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας είναι καταρχάς εγγελιανή. Όπως ο Georg Wilhelm Friedrich Hegel λαμβάνει υπόψη του τις ανατολικές φιλοσοφίες, ²² έτσι και ο Bloch δεν τις αγνοεί, ωστόσο θεωρεί την αρχαιοελληνική φιλοσοφία ως μοναδική. Συγκρίνοντας την αρχαία ελληνική φιλοσοφία με τις νοητικές κατασκευές, τον μύθο και τη μαγεία της Αιγύπτου και της Βαβυλώνας επισημαίνει ότι «απ' αυτές τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς δεν έχουμε καμιά φιλοσοφία, η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί έστω και

18. Πρβλ. Bloch 1980: 479.

19. Ο.π.: 481.

20. Πρβλ. ό.π.

21. Πρβλ. Bloch 1985a: 207-329.

22. Πρβλ. Hegel 1994: 369 κ.ε.

εκ του μακρόθεν με την ελληνική φιλοσοφία»,²³ θεώρηση πνευματικά συγγενική της εγκελιανής ότι «για να συλλάβουμε, λοιπόν, την ελληνική ζωή, την ελληνική φιλοσοφία, μπορούμε να παραμείνουμε σ' αυτούς τους ίδιους.»²⁴ Στην εισαγωγή του σ' αυτές τις παραδόσεις ο Bloch θεωρεί ότι η ανάδυση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας δεν έχει ως βάση της τη δουλοκτητική κοινωνία, αλλά παραπέμποντας στο Κεφάλαιο του Karl Marx αναφέρεται στην «κοινωνία του εμπορικού κεφαλαίου»,²⁵ η οποία είναι μια από τις πλέον πρώιμες εμφανίσεις του καπιταλισμού. Στην κοινωνία του εμπορικού κεφαλαίου «υπάρχει ήδη το άλμα, που επεκτάθη αργότερα στο άλμα του διαφωτισμού και μεταμορφώθηκε σε διαφωτισμό και φιλοσοφία.»²⁶ Στη διατύπωση των προτάσεων του για το ζήτημα αυτό ο Bloch είναι πολύ προσεκτικός. Επισημαίνει ότι η φιλοσοφία δεν γεννήθηκε στις μητροπόλεις των αρχαιοελληνικών πόλεων αλλά στις αποικίες τους, στις οποίες «δεν υπήρχαν ιππείς, μόνο έμποροι, σκλάβοι και τεχνίτες. Οι σκλάβοι στη δουλοκτητική κοινωνία δεν λογαριάζονταν διόλου στη γένεση του πολιτισμού, όπως επίσης ούτε οι τεχνίτες τον τόνο έδινε η εμπορική κοινωνία.»²⁷

Η θεώρηση αυτή του Bloch είναι διαδεδομένη και σε άλλους «αιρετικούς» μαρξιστές όπως ο Sohn-Rethel, ο οποίος θεωρεί ότι στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, που γεννήθηκε η φιλοσοφία, έχουμε να κάνουμε με «εμπορευματικές κοινωνίες»²⁸ και ότι η «κοπή χρήματος»²⁹ είναι η απόδειξη. Ωστόσο, παρά την αρκετά προσεγγμένη διατύπωση της ερμηνείας του Bloch αυτή ανασκευάζεται σήμερα τόσο από θέσεις του ίδιου του Marx όσο και από θέσεις των λεγόμενων αντιμοντερνιστών ιστορικών των αρχαίων κοινωνιών. Ο Marx αναγνώρισε ότι οι οικονομίες των αρχαιοελληνικών πόλεων είναι προσανατολισμένες στην αυτάρκεια, στην οποία αντίκειται ο καταμερισμός εργασίας,³⁰ ότι το χρήμα είναι απλό μέσο ανταλλαγής, ότι δίνεται έμφαση στην ποιότητα και την αξία χρήσης,³¹ γι' αυτό ο Αριστοτέλης επικρίνει τη χρηματιστική σε σχέση με την οι-

23. Bloch 1985a: 20.

24. Hegel 1989: 2.

25. Bloch 1985a: 21. Πρβλ. Marx 1998: 178.

26. Bloch 1985a: 21.

27. Ο.π.: 20.

28. Sohn-Rethel 1989: 93.

29. Ο.π.: 118.

30. Marx 1998: 387, σημ. 79.

31. Πρβλ. ό.π.: 386

κονομική.³² Οι απόψεις αυτές του Marx, οι οποίες τον φέρνουν πολύ κοντά στις απόψεις του Max Weber για την αρχαία οικονομία,³³ επιβεβαιώθηκαν από τους ιστορικούς των αρχαίων ελληνικών πόλεων που δίνουν μια άλλη εικόνα για το εμπόριο των αρχαιοελληνικών πόλεων, ότι βασίζεται κυρίως «σε μια πολιτική εισαγωγών»,³⁴ ότι στην Αθήνα του 4ου αι. π.Χ. ο άργυρος θεωρείται ως το κατεξοχήν προϊόν εξαγωγής,³⁵ ότι ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών της Αθηναίων πολιτείας στην ακμή της μεταβλήθηκε, όχι όμως οι μορφές τους,³⁶ ότι ο όγκος του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία είναι πολύ μικρός και το κράτος δεν μεριμνά για την κυκλοφορία και τις μεταφορές,³⁷ ότι το εμπόριο δεν ήταν αυτοσκοπός,³⁸ ότι η λήψη πιστώσεων δεν συνδεόταν με παραγωγικούς σκοπούς.³⁹ Με λίγα λόγια η αρχαία πόλη είναι πολιτική κοινωνία, η οικονομία είναι ενσωματωμένη στην κοινωνία, δεν έχουμε να κάνουμε με μια εμπορευματική κοινωνία όπως την υπονοεί ο Bloch, και η οικονομική ανάλυσή της θα μας οδηγήσει αναγκαστικά αφενός σε πολιτική και ηθική ανάλυση, αφετέρου στη μελέτη των αξιών και των διανοητικών συνηθειών, ειδικά σε σχέση με την εργασία και τη σχόλη.⁴⁰

Ο Bloch στην ερμηνεία του δεν παραμένει απλώς σ' αυτήν την υλιστική βάση της γένεσης της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας, αλλά νοσηματοδοτεί και τη συμβολή της έλλειψης παντός είδους ιερατείου στους αρχαίους Έλληνες ήδη από τον 9ο και 8ο αι. π.Χ., αφού οι ιερείς και οι μάντιες για τους οποίους γίνεται λόγος στα ομηρικά έπη είναι «ξεθωριασμένες μορφές, πιθανοί δρύλοι σαμάνων, οι οποίοι πρέπει να έζησαν αιώνες πριν τον Τρωικό Πόλεμο.»⁴¹ Επιπλέον, χωρίς να αρνείται την επιρροή της «φιλοσοφίας» της Εγγύς και της Άπω Ανατολής στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία, υπογραμμίζει ότι «θα ήταν αυτονόητα υπερβολικό να πούμε ότι εκεί δεν υπήρξαν φιλοσοφίες, αλλά ο μύθος ήταν τόσο ισχυρός που δεν θα μπορούσαμε να αισθανθούμε την οικειότητα που έχουμε και μπορούμε

32. Πρβλ. ό.π.: 167, σημ. 6.

33. Πρβλ. Weber 1924/1988: 6 κ.ε. Πρβλ. Momigliano 2011: 288 κ.ε.

34. Πρβλ. Austin/Vidal-Naquet 1998: 159.

35. Πρβλ. Finley 1980: 160.

36. Πρβλ. Bleicken 1995: 130.

37. Πρβλ. Pekáry 1979: 5.

38. Πρβλ. Austin/Vidal-Naquet 1998: 31.

39. Πρβλ. Finley 1980: 169.

40. Πρβλ. Austin/Vidal-Naquet 1998: 27 κ.ε.

41. Bloch 1985a: 21.

να αισθανθούμε έναντι της ελληνικής φιλοσοφίας.»⁴² Η επαφή της φιλοσοφίας αυτών «των δεσποτικών κοινωνιών» με τη φιλοσοφία μας ήταν σποραδική στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία του Μεσαίωνα και πολύ περισσότερο στη μετέπειτα νεότερη φιλοσοφία βρίσκουμε εν εξελίξει την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, αντιθέτως αυτές οι «φιλοσοφίες του μύθου» εμφανίζονται που και που στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία και, ιδίως, μετά τον 18ο αι.⁴³

Στην ίδια εισαγωγή ο Bloch απαντά και στο ερώτημα για ποιο λόγο ασχολούμαστε με την ιστορία της φιλοσοφίας. Γι' αυτόν είναι «αυτονόητο το διαλεκτικο-υλιστικό βλέμμα που πρέπει να ριζούμε στην ιστορία της φιλοσοφίας. Οι σκέψεις της φιλοσοφίας είναι σκέψεις της κυρίαρχης τάξης.»⁴⁴ Η φιλοσοφική διαμάχη ιδεαλισμού και υλισμού αναφάνεται ήδη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, αφού στον υλισμό των Προσωκρατικών, του Δημόκριτου και του Αναξαγόρα, εναντιώθηκαν οι ιδεαλιστές Σοφιστές και ο Σωκράτης,⁴⁵ θέση η οποία έχει εγκυρότητα στην εποχή μας μόνο μέσω προτάσεων πως «από την μεταγενέστερη προοπτική ο πρώιμος ελληνικός “υλοζωισμός” βρίσκεται εγγύτερα στο υλιστικό σκέπτεσθαι από το ιδεαλιστικό.»⁴⁶ Μέσω της εξέλιξης της διαμάχης υλισμού/ιδεαλισμού στη φιλοσοφία ο Bloch προσπαθεί να αναδείξει τις μορφές του υλισμού, του διαλεκτικού υλισμού που πρεσβεύει ο ίδιος. Γι' αυτό δεν ενδιαφέρεται για την «ιστορία της φιλοσοφίας», αλλά για την «ιστορία της φιλοσοφίας».⁴⁷

Στον πρώτο τόμο των παραδόσεών του, ο οποίος είναι αφιερωμένος στην αρχαία φιλοσοφία, ο Bloch πραγματεύεται εκτενέστερα από κάθε άλλη αρχαία ελληνική φιλοσοφία την αριστοτελική. Στην πραγμάτευση αυτή συμπεριλαμβάνει και τα τρία μέρη της αριστοτελικής φιλοσοφίας, ήτοι «Λογική, Φυσική, Ηθική»,⁴⁸ όπως διαχωρίστηκε η φιλοσοφία κατά την ελληνιστική περίοδο.⁴⁹ Σ' αυτήν ανακατασκευάζει την αριστοτελική φιλοσοφία με επιμέλεια και σεβασμό κάνοντας χρήση τόσο πρωτότυπων έργων του Αριστοτέλη όσο και δευτερογενών πηγών, που αρχίζουν από την αρχαιότητα, λ.χ. από τον Διογένη Λαέρτιο,⁵⁰ και

42. Ο.π.: 22.

43. Πρβλ. ό.π.: 22 κ.ε.

44. Ο.π.: 28.

45. Πρβλ. ό.π.: 29 κ.ε.

46. Schmidt 2017: 74. Πρβλ. Rantis 2004b: 26.

47. Bloch 1985a: 31.

48. Ο.π.: 223.

49. Πρβλ. Forschner 2018: 31. Πρβλ. Long 2003: 19.

50. Πρβλ. Laertius 1972.

φθάνουν ως την «αστική» βιβλιογραφία.⁵¹ Σ' αυτήν τη βιβλιογραφία ο Bloch συμπεριλαμβάνει την Ιστορία της Φιλοσοφίας του Windelband,⁵² την Ιστορία της Φιλοσοφίας του Eduard Zeller,⁵³ αλλά και την κλασική εργασία του φιλόλογου Werner Jaeger για τον Αριστοτέλη,⁵⁴ συνιστώντας όμως στους συμμετέχοντες στις παραδόσεις του να μην αποδεχθούν «τις καθαρά ιδεολογικές ερμηνείες».⁵⁵

Το ζήτημα, το οποίο τον ενδιαφέρει πρωτίστως στην αρχαιοελληνική φιλοσοφία και, ειδικά, στην αριστοτελική και το οποίο συνυφαίνεται με την επίδρασή του στη μεταγενέστερη Ιστορία της Φιλοσοφίας αλλά και στο πρόβλημα του υλισμού, είναι η σχέση ύλης/μορφής, που είναι κατ' ουσίαν οι διαλεκτικές στιγμές υπό την εγγελιανή έννοια τις οποίες αναζητά για παράδειγμα ο Pierre Aubenque στην αριστοτελική διαλεκτική.⁵⁶ Η σχέση ύλης/μορφής, η διαμεσολάβησή τους ή «το πρόβλημα της πραγματοποίησης της μορφής»⁵⁷ αποτελεί, όπως επισήμανε και ο Theodor W. Adorno, το κεντρικό πρόβλημα της αριστοτελικής φιλοσοφίας υπό το πρίσμα της έκπτυξης της διαλεκτικής στη νεότερη και σύγχρονη φιλοσοφία.⁵⁸ Ο Bloch κάνει μνεία ότι ανέλυσε αυτό το πρόβλημα στο έργο του *Ο Avicenna και η αριστοτελική αριστερά*. Και μάλιστα η επίδραση της αριστοτελικής φιλοσοφίας, η οποία στην ανάγνωσή του ταυτίζεται με την εμφάνιση της λεγόμενης «αριστοτελικής αριστεράς», αναπτύχθηκε ακριβώς στη βάση της σχέσης «των δύο αρχών της ύλης και της μορφής», στη βάση του ερωτήματος «σε ποιο βαθμό εκτείνεται η ύλη μέσα στις μορφές;»⁵⁹ Ο Bloch διαγιγνώσκει στην αριστοτελική φιλοσοφία μια διττή τάση: «τη μια φορά η ύλη οφείλει να είναι κατά το δυνατόν ασθενώς ενεργητική. Πραγματικά δεν έχει να δηλώσει σχεδόν τίποτε· η καταγωγή της από την πλατωνική έννοια του μη ὄντος εξακολουθεί να είναι πρόδηλη, και ένα είδος ψυχρού βλέμματος πετυχαίνει την ύλη ως το ανασταλτικό, το διασκορπισμένο, επίσης ως εκείνο που προξενεί την πολλαπλότητα.»⁶⁰ Η ύλη είναι επίσης η «αρχή της διαίρεσης»

51. Bloch 1985a: 33.

52. Πρβλ. Windelband/Heimsoeth 1976/1986.

53. Πρβλ. Zeller 1963.

54. Πρβλ. Jaeger 2006.

55. Bloch 1985a: 33.

56. Πρβλ. Aubenque 1990: 214.

57. Adorno 1965/1998: 98.

58. Πρβλ. Rantis 2004a: 207 κ.ε.

59. Bloch 1985a: 274.

60. Ο.π.: 274 κ.ε.

όπως λ.χ. «μια βελανιδιά δεν υπάρχει μόνο μια φορά, αλλά χιλιάδες και εκατομμύρια φορές».⁶¹ Αντιθέτως, μια ιδέα δεν είναι διαιρετή όπως η ύλη. Επιπλέον, συνεχίζει ο Bloch, έχουμε και το «δυναμει ον», η «δύναμις», στην οποία κρύβεται, όπως και στη γερμανική λέξη «*Möglichkeit*», «τόσο δυνατότητα όσο και ικανότητα (*Vermögen*)».⁶² Ο Bloch ασκεί κριτική ότι η «δύναμις» μετετράπη στις δάνειες λέξεις της γερμανικής γλώσσας μόνο σε ικανότητα, ενώ λέξεις όπως «δυναμικό, δυναμομηχανή» προέρχονται από τη λέξη «δύναμις, την ενέργεια υπό την ενεργητική έννοια. Στα ελληνικά εμπεριέχεται επίσης το αρνητικό, το παθητικό, το οποίο δεν έχουμε στο “δυναμικό”».⁶³

Το βαδύτερο πρόβλημα, που απασχολεί τον Bloch εδώ, είναι να εντοπίσει και να αναδείξει στον μετέπειτα σπιριτουαλισμό της υστεροελληνικής και ελληνιστικής φιλοσοφίας ένα αντικίνημα μεταξύ των αριστοτελικών, το οποίο φυσικοποιεί τη μορφή και εξυψώνει την έννοια της ύλης, αφού στην ερμηνεία του Bloch για τον Αριστοτέλη η ύλη δεν είναι ενεργητική, «δεν μπορεί να κάνει τίποτε. Η ύλη είναι μόνο, δίνει τη δυνατότητα σε όλα όσα γίνονται μ’ αυτήν και μπορούν να σχηματισθούν απ’ αυτήν».⁶⁴ Την τάση αυτή τη διαβλέπει ο Bloch στους διαδόχους του Αριστοτέλη στην περιπατητική Σχολή, αρχικά στον Θεόφραστο (-370-287 π.Χ.), χωρίς ωστόσο να την αναλύει περαιτέρω, και στον Στράτωνα από τη Λάμψακο, τον «φυσικό», που ήταν αρχηγός της Σχολής από το 287-269 π.Χ. Αυτός υπερβαίνει, λέει ο Bloch, τον χωρισμό ύλης και μορφής κατά τέτοιο τρόπο, «ώστε να υπάρχει πολύ λίγο καθαρή ύλη που δεν έχει μορφή, όπως υπάρχει [πολύ λίγο] μια μορφή που δεν έχει ύλη, συμπεριλαμβανομένης της λεγόμενης καθαρής μορφής. Η μορφή ενσαρκώνεται και η ύλη οργανώνεται μέσω της μορφής, έτσι ώστε να έχουμε μια καθολική υλική βάση όλων των μορφών μέσα στον κόσμο. Η ύλη δεν παύει γενικώς. Δεν υπάρχει κάτι πνευματικό, που δεν θα γαλβανιζόταν από την ύλη, από μια *materia signata*, η οποία είναι υλική και μέσα στην οποία αποτυπώνεται το πνεύμα».⁶⁵ Ο Στράτων δεν αρνείται την ύπαρξη του πνευματικού, «αλλά αυτό είναι σταθερά συνδεδεμένο με την ύλη, και [είναι] μια ανώτερη οργανωτική μορφή, οργανωτική εμφάνιση της ύλης. Ωστόσο, δεν υπάρχει τίποτε που δεν θα είχε υλική βάση, και μάλιστα: αυτό που δεν θα είχε υλική βάση».⁶⁶

61. Ο.π.: 275.

62. Ο.π.

63. Ο.π.

64. Ο.π.: 264.

65. Ο.π.

66. Ο.π.: 276.

II. Η «αριστοτελική αριστερά» στην Ιστορία της Φιλοσοφίας
του Ernst Bloch

Η θεώρηση του Στράτωνα του «φυσικού» όμως δεν βρήκε απήχηση παρά την εμφάνιση των πανθειστικών τάσεων και του στωϊκού υλισμού, στον οποίο η ύλη εκπνευματώθηκε,⁶⁷ και, έτσι, με τον Αλέξανδρο τον Αφροδισιέα (τέλη του 2ου – μέσα του 3ου αι. μ.Χ.) ο Bloch περνάει στην ανάγνωση του κατευδείαν στον Μεσαίωνα, ήτοι στους Avicenna, Avicbron (Solomon Ibn Gabirol) (1021 ή 1022-1070) και Averroës, οι οποίοι απαρτίζουν, κατά τον Bloch, σε αναλογία προς την εγελιανή αριστερά την «αριστοτελική αριστερά».⁶⁸ Τη φιλοσοφία των τριών στοχαστών ο Bloch πραγματεύεται σύντομα και στο πλαίσιο της αριστοτελικής φιλοσοφίας σε ένα υποκεφάλαιο υπό τον τίτλο «η αριστοτελική αριστερά»,⁶⁹ αλλά όχι και στον δεύτερο τόμο της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, που περιέχει τη μεσαιωνική φιλοσοφία, όπως υποσχέθηκε.⁷⁰ Εδώ ο Bloch δεν κάνει καμιά αναφορά στον Ιουδαίο Moses Maimonides (1135-1204), που επίσης βασιζόμενος στην αριστοτελική φιλοσοφία προωθεί την αυστηρά ορθολογική δυνατότητα θεμελίωσης του θρησκευτικού νόμου της Παλαιάς Διαθήκης.⁷¹

Αυτήν την «αριστοτελική αριστερά» ο Bloch τη συνδέει άρρηκτα με το θεμελιώδες πρόβλημα της σχέσης ύλης/μορφής. Στον Avicenna, που για τον Bloch δεν είναι Αραβας, αλλά Τατζίκος ή Πέρσης, όπως χαρακτηρίζεται και από άλλους σύγχρονους ερευνητές,⁷² η ύλη με τη μορφή έρχονται τόσο κοντά, ώστε έχουμε τα πρώτα ίχνη της *natura naturans* (δρώσας φύσης), η οποία γεννά από μόνη της, αυτογονιμοποιείται, είναι η μήτρα φύση. Στην αντίληψη αυτή για την ύλη δεν απαντά, κατά τον Bloch, μόνο η δυνατότητά της αλλά και η ικανότητά της, και απ' αυτήν τη μήτρα γεννιέται το είναι.⁷³ Στον Ιουδαίο Avicbron η ύλη φθάνει ως τους αγγέλους και τον θρόνο του θεού, ενώ ο κόσμος έχει ένα ενιαίο οντικό θεμέλιο, μια καθολική ύλη (*materia universalis*).⁷⁴ Τέλος, στον Averroës, τον 12ο αι. στην ισπανική Κόρδοβα, «γεννιέται φανερά

67. Πρβλ. Ο.π. Πρβλ. Forschner 2018: 106. Πρβλ. Long 2003: 245.

68. Πρβλ. Bloch 1985a: 265.

69. Πρβλ. ό.π.: 274-278.

70. Πρβλ. ό.π.: 276.

71. Πρβλ. Schmidt 2017: 89.

72. Πρβλ. Bloch 1985a: 276. Πρβλ. Strohmaier 2006: 13. Πρβλ. Gouguenheim 2013: 101.

73. Πρβλ. Bloch 1985a: 276.

74. Πρβλ. ό.π. Πρβλ. Flasch 2013: 347

τώρα η έννοια *natura naturans*, η οποία είναι ταυτόσημη με τη *natura naturata* (συντελεσθείσα φύση).»⁷⁵ Ο Bloch κάνοντας αναφορά στον Faust του Johann Wolfgang von Goethe ταυτίζει τη *natura naturans* με το «πνεύμα της γης» (*Erdgeist*): «Στης ζωής τα κύματα, στη θύελλα της δράσης/πηγαίνω πάνω κάτω/υφαίνω πέρα και δώδε / [...] /έτσι δουλεύω μέσα στον γρήγορο αργαλειό του χρόνου /και υφαίνω της θεότητας το ζωντανό φόρεμα.»⁷⁶ Η ταύτιση της δρώσας φύσης με το φαουστικό «πνεύμα της γης» από τον Bloch δεν είναι διόλου τυχαία, αφού το «πνεύμα της γης» «συστήνεται, λοιπόν, ως η δυναμική συνάρτηση της φύσης στην ολότητά της, δηλαδή των τεσσάρων στοιχείων. Αυτή η σκέψη εμπεριέχεται ήδη στην πρωταρχή της θεωρίας των τεσσάρων στοιχείων στον Εμπεδοκλή. Εκεί είναι η αγάπη [φιλία] και το μίσος [νείκος] που προξενούν τη σύμπραξη των στοιχείων, από την οποία γεννιέται –και φθύρεται– κατόπιν ο κόσμος στην ολότητά του.»⁷⁷ Στην ερμηνεία του Bloch το «πνεύμα της γης» είναι «η δρώσα φύση, η δύναμη (*potentia*) μέσα στη δυνατότητα», και ό,τι δημιουργεί η ίδια η φύση είναι η *natura naturata*: «επομένως ο θεός δεν κινεί, λοιπόν, απ' έξω, κρύβεται μέσα στην ύλη, στην κίνηση της ύλης και δημιουργεί τις μορφές της ύλης.»⁷⁸ Από τον Averroës κατάγεται, συνεχίζει ο Bloch, η θεϊκή ύλη, που είναι ικανή να δημιουργήσει και, κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν είναι πλέον αναγκαίος ο υπερβατικός δημιουργός.⁷⁹

Ωστόσο, σύμφωνα με την ερμηνεία του Bloch αυτή η θεώρηση είχε μικρότερη απήχηση στη χριστιανική Δύση, ήταν η πλέον φριχτή και επικίνδυνη μεταξύ των αιρετικών διδασκαλιών όπως στις διδασκαλίες του Amalrich von Bena (†1205/07) τον 13ο αι. στη νότια Γαλλία ή του David de Dinant (†1209), ο οποίος, σύμφωνα με τον Thomas von Aquino, ισχυρίστηκε «πως ο θεός είναι η πρώτη ύλη».⁸⁰ Δηλαδή εξομοιώνει τον θεό με την πρώτη ύλη, την οποία ερμηνεύει ως δημιουργική, προικισμένη με δύναμη ουσία.⁸¹ Έτσι, εξαλείφθηκε ο υπερβατικός θεός, αυτός ενεπλάκη μέσα στον κόσμο, σε μια πανθειστική δημιουργούσα φύση, και η ύλη έχασε την επίφαση της κατωτερότητας του μη όντος και του κακού. Η αντίληψη αυτή συνυφάινεται, σύμφωνα με τον Bloch, με την άνοδο του αστισμού, της χρηματικής οικονομίας, το ξεδιώρισμα του επέκεινα

75. Bloch 1985a: 276.

76. Πρβλ. ό.π. Πρβλ. Goethe 1996/2000: 501-509.

77. Böhme 2005: 72.

78. Bloch 1985a: 276 κ.ε.

79. Πρβλ. ό.π.: 277.

80. Ό.π.

81. Πρβλ. Schmidt 2017: 92.

και την κατάφαση του επί τάδε (εντεύθεν), την αποστροφή από ερωτήματα περί υπέρβιου των αγγέλων και τα συναφή. Ο homo faber βρήκε την απάντηση μέσα στο σύμπαν: «natura naturans, η δημιουργία της φύσεως, η δυναμική, είναι αστικά σλόγκαν, αστικά συνθήματα, με τα οποία έλαβε χώρα η αποδέσμευση των παραγωγικών δυνάμεων.»⁸²

Κατ' αυτόν τον τρόπο εξελίσσονται τα πράγματα, σύμφωνα με την ανάγνωση του Bloch, ως τον Bruno, όπου ανέτειλε ένας κοσμοπανθεισμός, η natura naturata εξυμνείται από έναν μεσαιωνικό λυρικό ποιητή της κοσμικής απειρότητας, το κοπερνίκαιο σύστημα, η χρυσή απειρότητα του επί τάδε, βεβαίως υπό το παράδοξο σχήμα ότι το εντεύθεν είναι άπειρο, ώστε να μην υπάρχει χώρος για το επέκεινα.⁸³ Όλη αυτή η εξέλιξη συνδέθηκε, συνεχίζει ο Bloch, στενά με την «αριστοτελική αριστερά», η οποία αποδέσμευσε πρώτα τον πανθειστικό υλισμό, εν συνεχεία πριν τη Γαλλική επανάσταση τον μηχανιστικό υλισμό (που δεν είναι τόσο μηχανιστικός αν λάβουμε υπόψη μας τον ενεργητικό ή ποιητικό υλισμό του Denis Diderot), με τον Ludwig Feuerbach εμφανίστηκε ο ανθρωπολογικός υλισμός και, εν τέλει, με τον Karl Marx ο διαλεκτικο-ιστορικός υλισμός με την υπερίσχυση της οικονομικής βάσης.⁸⁴

III. Ο Avicenna και το πρόβλημα της σχέσης ύλης/μορφής στην ερμηνεία του Ernst Bloch

Η δέσμευση του Bloch στον διαλεκτικό υλισμό τον καθοδηγεί και στην ανάγνωση που επιχειρεί στην αριστοτελική φιλοσοφία. Ωστόσο, ο διαλεκτικός υλισμός του Bloch δεν ταυτίζεται με την οντολογική εκδοχή του (Diamat) στον λεγόμενο «υπαρκτό σοσιαλισμό», ο οποίος βασίζεται στην άποψη του Friedrich Engels ότι η διαλεκτική είναι κίνηση και ότι η φύση υπάρχει με τη μορφή της κίνησης. Βάσει αυτής της θέσης ο Engels δημιουργεί μια ιεραρχία μορφών κίνησης της ύλης, μηχανικών, φυσικών, χημικών, οργανικών και ιστορικοκοινωνικών, μετατοπίζοντας συνάμα το κέντρο βάρους της διαλεκτικής από την ιστορία στη φύση.⁸⁵ Ο διαλεκτικός υλισμός ή καλύτερα ο «θεωρησιακός υλισμός» του Bloch βασιζόμενος σε μια ποιοτική φιλοσοφία της φύσεως⁸⁶

82. Bloch 1985a: 277 κ.ε.

83. Πρβλ. ό.π.: 278. Πρβλ. Schmidt 1986: 187 κ.ε.

84. Πρβλ. Bloch 1985a: 278.

85. Πρβλ. Engels 1873-1886/1962: 513 κ.ε.

86. Πρβλ. Holz 2012: 489.

αποσκοπεί σε μια όχι μαθηματική και ποιοτική αναφορά στο αντικείμενο, επιδιώκοντας την έννοια ενός δυναμικού υποκειμένου μέσα στη φύση που θα είχε ως συνώνυμό του την «όχι ακόμη εκδηλωμένη είδε-κίνηση (το πιο εμμενές υλικό ποιητικό αίτιο) μέσα στο πραγματικό»,⁸⁷ δηλ. ο Bloch πρεσβεύει μια ιδεαλιστική πίστη ότι στον κόσμο υπόκειται μια έσχατη αρχή του είναι που γεννά από μόνη της, αντίληψη ξένη ως προς τον τρόπο που σκέπτεται ο Marx.⁸⁸

Η πρόθεση του Bloch στο επετειακό του έργο *Ο Avicenna και η αριστοτελική αριστερά* ήταν, επομένως, να συνδέσει τον Avicenna με τον διαλεκτικό υλισμό του και να τον αναδείξει ως «πρωτοπόρο του μαρξιστικού υλισμού».⁸⁹ Στην προσπάθειά του αυτή δεν απέφυγε τις σχηματοποιήσεις, παρά την περί του αντιθέτου προστακτική του στους μαθητές του: να αποφύγουν τις «καθαρά ιδεολογικές ερμηνείες».⁹⁰ Για να ενταχθεί στη μαρξιστική ιστορία του υλισμού ο Avicenna, ο Bloch χαρακτηρίζει τον Max Horten (1874-1945), αρθρολόγο και μεταφραστή του Avicenna στη γερμανική γλώσσα, ως «αντιδραστικό», επειδή στη μετάφραση του έργου του Avicenna *Βιβλίο της Θεραπείας (Kitab as-sifa)*, που χρησιμοποιεί στην ανάγνωσή του και ο ίδιος ο Bloch, συνδέει τον Avicenna με τη θρησκεία του Ισλάμ,⁹¹ που δεν αποδέχεται ο Bloch. Όντως ο Avicenna εκτός από «γιατρός και φιλόσοφος»⁹² ήταν και «faqīh», δηλαδή νομικός θεολόγος ή θεολόγος νομικός της χαναφιτικής Σχολής,⁹³ γεγονός που έχει άμεσες είτε έμμεσες συνέπειες στη φιλοσοφία του.

Το πρώτο πρόβλημα της ερμηνείας της φιλοσοφίας του Avicenna από τον Bloch έχει να κάνει με τη σχέση ύλης μορφής, που εκπορεύεται από την αριστοτελική φιλοσοφία. Η ανάγνωση από τον Bloch της σχέσης ύλης μορφής στην αριστοτελική φιλοσοφία φαίνεται να μην ανταποκρίνεται στα πορίσματα των σύγχρονων ερευνών. Στην αριστοτελική φιλοσοφία ο Bloch κάνει τη διάκριση μεταξύ της «πρώτης ύλης», που είναι εντελώς απροσδιόριστη και χωρισμένη από τη μορφή, και της ύλης που δεν απαντά ποτέ απροσδιόριστη, αλλά είναι προσδιορισμένη από τη μορφή. Σ' αυτήν τη διάκριση αντιστοιχεί η διάκριση του «δυνάμει όντος», η «πρώτη ύλη» στην ανάγνωση του Bloch, και του

87. Bloch 1985c: 2, 786.

88. Πρβλ. Schmidt 1993: 164.

89. Strohmaier 2006: 11.

90. Bloch 1985a: 33.

91. Πρβλ. Strohmaier 2006: 12. Αντίθετα, πρβλ. Bloch 1985b: 48.

92. Flasch 2013: 317. Πρβλ. Buschmann 1979: 15.

93. Πρβλ. Strohmaier 2006: 67, 107.

«κατά το δυνατόν» όντος. Αυτό είναι «το ήδη διαμορφωμένο υλικό, όχι πλέον η πρώτη, εντελώς απροσδιόριστη ύλη. [...] Αυτή η ήδη διαμορφωμένη ύλη, η *materia signata*, είναι για παράδειγμα το ξύλο, από το οποίο κατασκευάζεται ένα τραπέζι.»⁹⁴ Ο Bloch κατανοεί την ύλη στον Αριστοτέλη γενικώς ως την πρώτη ύλη, «η οποία είναι εντελώς απροσδιόριστη, υπόκειται σε όλα όσα δεν έχουν διόλου ακόμη μορφή, το δυνάμει ον, η καθαρή δύναμις, η καθαρή δυνατότητα και, στον Αριστοτέλη, διόλου μια ικανότητα.»⁹⁵ Η ύλη έχει στον Αριστοτέλη, κατά τον Bloch, μια «νοσταλγία για τη μορφή, μια ορμή προς τη μορφή, η οποία την ξεγεννά»,⁹⁶ ωστόσο αυτή παραμένει παθητική, «δίνει τη δυνατότητα για τα πάντα». Απ' αυτήν τη θέση έπεται ότι «η ύλη δεν είναι, λοιπόν, στον Αριστοτέλη ποιητική, δεν μπορεί να κάνει τίποτε. Η ύλη είναι μόνο, δίνει τη δυνατότητα σε όλα όσα μπορούν να γίνουν μ' αυτήν και μπορούν να σχηματισθούν απ' αυτήν.»⁹⁷

Σύμφωνα με τον Ingemar Düring, «η αριστοτελική λέξη *ύλη* δεν είναι η δική μας *ύλη* (*Materie*), αλλά ούτε και υλικό γενικά: είναι πάντοτε το υλικό ενός πράγματος, δηλαδή μια έννοια που δηλώνει σχέση (*Relationsbegriff*).»⁹⁸ Η «πρώτη ύλη» είναι μια έννοια διάκρισης, που διαδραματίζει μια συγκεκριμένη λειτουργία στην επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη, και όχι ένα πρωταρχικό στοιχείο,⁹⁹ ή μια καθολική κοσμική ύλη: «η ύλη παραμένει στον Αριστοτέλη πάντοτε ύλη από κάτι. “Η” ύλη για την οποία μιλάει ο λεγόμενος υλισμός δεν έχει σ' αυτόν θέση.»¹⁰⁰ Αυτό σημαίνει ότι το απολύτως άμορφο (ύλη) καθ' εαυτό δεν υπάρχει στον Αριστοτέλη, ότι δεν θα μπορούσε να υπάρχει ύλη ή περιεχόμενο χωρίς μορφή.¹⁰¹ Απ' εδώ έπεται η διαμεσολάβηση ύλης/μορφής, ωστόσο χωρίς να είναι διαλεκτική διαμεσολάβηση, διότι αυτό θα προϋπέθετε και την αντίστροφη όχι-αριστοτελική θέση, ότι δεν υπάρχει μορφή χωρίς ύλη.¹⁰² Όπου ο Αριστοτέλης μιλάει για τη «μορφή μέσα στην ύλη [...] σκέφτεται μια μορφή ενωμένη με μια πραγματική ύλη.»¹⁰³ Για να προσδιορίσουμε τη

94. Bloch 1985a: 264.

95. Ο.π.

96. Πρβλ. ό.π.: 262.

97. Ο.π.: 264.

98. Düring 1965/2000: 1, 84 κ.ε.

99. Ο.π.: 2, 122.

100. Wieland 1992: 209.

101. Πρβλ. Adorno 1965/1998: 109.

102. Πρβλ. ό.π.: 110. Πρβλ. Guzzoni 1975: 179, σημ. 83.

103. Düring 1965/2000: 1, 84.

σχέση της μορφής με την ύλη, θα μπορούσε να μας βοηθήσει το ερώτημα του Αριστοτέλη στα *Μετά τα Φυσικά*: «και γιατί αυτά εδώ, δηλαδή τα τούβλα και οι πέτρες, είναι σπίτι;».¹⁰⁴ Για να απαντήσουμε στο παραπάνω ερώτημα, το «είναι» πρέπει να κατανοηθεί ως έκφραση του είναι βάσει της αριστοτελικής διάκρισης του δυνάμει όντος και του ενεργεία όντος, δηλαδή αν συνδεθούν τα οικοδομικά υλικά ως η δυνατότητα για το είναι του σπιτιού με την ουσία του σπιτιού ως ενέργεια.¹⁰⁵ Η στενή συνάφεια της σχέσης ύλης/μορφής με τη σχέση δυνατότητας/πραγματικότητας αναδεικνύεται και στο χωρίο «όπως η ύλη (υπόκειται) στην εντελέχεια».¹⁰⁶ Τα υλικά είναι η ύλη, μόνο όταν μπου σε κίνηση για να φτιαχτεί το είναι του σπιτιού, αν δεν είναι «απλώς υλικό για το σπίτι», αλλά μάλλον «υλικό μέσα στο σπίτι».¹⁰⁷ Τότε ότι «η ύλη είναι το είδος» σημαίνει ότι «τα τούβλα και οι πέτρες είναι η δυνατότητα μέσα στην πραγματικότητα “σπίτι”».¹⁰⁸ Το σπίτι δεν είναι από τη μια ύλη και από την άλλη η ουσιώδης μορφή, αλλά διαμορφωμένη ύλη, πραγματοποιημένη δυνατότητα, το ενεργεία είναι ενός δυνάμει όντος. Όμως και το είδος του σπιτιού είναι ένυλον είδος, στον προσδιορισμό του δεν εμπεριέχει μόνο την αναφορά του στην ύλη, αλλά την εμπεριέχει επίσης, καθ' όσον είναι ο προσδιορισμός της ύλης. Το είδος είναι ενεργεία μόνο, επειδή είναι είδος αυτού εδώ του σπιτιού, που αποτελείται από τούβλα και πέτρες. Είναι είδος στην πλήρη του σημασία, μόνο ως «είδος μέσα στην ύλη».¹⁰⁹ Στη σχέση ύλης/μορφής στον Αριστοτέλη παίζει ρόλο και η φιλοσοφία του Αριστοτέλη για το «τέλος».¹¹⁰ Η ανάλυση αυτή, που μας δείχνει τη διαμεσολάβηση ύλης και μορφής ως στιγμές στο υπάρχον σύνολο, δεν απαντά στον Bloch. Αυτή η ερμηνεία γίνεται, βεβαίως, υπό μια μεταγενέστερη εγγεληνή σκοπιά, η οποία θεωρεί τη «θεωρησιακή πρόταση» του Hegel ως την περαιτέρω ανάπτυξη της αριστοτελικής θεώρησης για τον τρόπο του είναι βάσει της διάκρισης του δυνάμει όντος και του ενεργεία όντος.¹¹¹

Σύμφωνα με την ερμηνεία του Bloch, η ύλη είναι μόνο η δυνατότητα για όλα όσα μπορούν να σχηματισθούν απ' αυτήν. Αυτό το στοιχείο της αριστοτε-

104. Aristoteles 1993: 1041 a 26 κ.ε.

105. Πρβλ. Guzzoni 1975: 175.

106. Πρβλ. Aristoteles 1993: 1038 b 6. Πρβλ. Frede/Patzig 1988: II, 244.

107. Guzzoni 1975: 175.

108. Ο.π.

109. Ο.π.: 176.

110. Πρβλ. Düring 1965/2000: 2, 120.

111. Πρβλ. Guzzoni 1975: 174, σημ. 78.

λικής φιλοσοφίας μεταβάλλεται στην “αριστοτελική αριστερά”: «Ακριβώς στο σημείο ότι η ύλη δεν είναι μόνο παθητική, αλλά επίσης ποιητική, άλλαξε κάτι σημαντικό μετά τον Αριστοτέλη, στην αριστοτελική Σχολή ως τον Giordano Bruno. Εν σπέρματι υπάρχει ήδη στον Αριστοτέλη, όμως δεν εκφράστηκε μ’ αυτήν την ένταση όπως αργότερα.»¹¹² Ο διαλεκτικός υλισμός του Bloch προϋποθέτει μια έννοια της ύλης στον Avicenna και στη λεγόμενη «αριστοτελική αριστερά», που μετασχηματίζεται η ίδια από μόνη της σε υποκείμενο. Για να δείξει αυτήν τη μεταβολή ο Bloch χρησιμοποιεί στην ανάγνωσή του ως αντίστιξη τη μεθερμηνεία της σχέσης ύλης/μορφής και, ειδικά, της έννοιας της ύλης, από τον Thomas von Aquino, την οποία θέλει να διορθώσει. Ο Thomas von Aquino συνδέοντας τη φιλοσοφία με τη θεολογία μεθερμήνευσε, κατά τον Bloch, την αριστοτελική έννοια της ύλης στο αντίθετό της: «προσλαμβάνει μεν το δυνάμει ον, το μέσα-στη δυνατότητα-είναι ως βασικό προσδιορισμό της ύλης, ωστόσο συμπεραίνει από τον χαρακτήρα της δυνατότητας της ύλης μόνο την ατέλειά της. Διότι η δυνατότητα είναι σ’ αυτόν λιγότερο τέλεια απ’ ό,τι η πραγματικότητα, γι’ αυτό απροσδιόριστη, αόριστη, ανακριβής. Στην ύλη λείπει εντελώς μια δική της δύναμη, γίνεται εντελώς απλό παθητικό κερύ, εντελώς απομακρυσμένη από την ανακάλυψη, που επίσης προξενήθηκε μέσω του Αριστοτέλη, μιας *natura naturans* στους Avicenna και Averroës.»¹¹³

Στο σημείο αυτό φανερώνεται η ανεπάρκεια των πηγών του Bloch για την ανάλυση της έννοιας της ύλης στον Avicenna, όπως κατεδείχθη στη σύγχρονη έρευνα.¹¹⁴ Ο Bloch αγνοεί τη νεοπλατωνική ανάγνωση του Αριστοτέλη από τον Avicenna και, ειδικά, την επιρροή της έννοιας της απορροής σ’ αυτόν.¹¹⁵ Η θεωρία, που ο Avicenna θεωρεί ως τη θεολογία του Αριστοτέλη, δεν είναι παρά αποσπάσματα του Πλωτίνου που κυκλοφορούσαν υπό το όνομα του Αριστοτέλη.¹¹⁶ Τη θεωρία αυτή ο Avicenna την προσλαμβάνει μέσω του al-Fārābī (†950) από το έργο του τελευταίου για τον νοῦ.¹¹⁷ Το υπόστρωμα της μεθερμηνείας των al-Fārābī και Avicenna είναι το απόσπασμα από το *Περί ψυχής* του Αριστοτέλη,¹¹⁸ όπου γίνεται η διάκριση μεταξύ του ποιητικού και του παθη-

112. Bloch 1985a: 264 κ.ε.

113. Bloch 1985b: 53.

114. Πρβλ. Buschmann 1979: 65.

115. Πρβλ. Flasch 2013: 318.

116. Πρβλ. Steenberghen 1977: 46.

117. Πρβλ. Flasch 2013: 326.

118. Πρβλ. Aristoteles 1995: 430 a 10-25.

τικού νου, ωστόσο στον αστερισμό που σχηματίστηκε μέσω της νεοπλατωνικής έννοιας της απορροής. Ο Πλωτίνος εξηγούσε την προέλευση της πολλαπλότητας του κόσμου διά της απορροής από το ένα. Ο al-Fārābī με τη βοήθεια της θεωρίας της απορροής του Πλωτίνου τακτοποίησε τα επιμέρους ερωτήματα της αριστοτελικής φιλοσοφίας σε ένα μεγάλο σχέδιο για τον κόσμο.¹¹⁹ Σύμφωνα με αυτό, ο θεός είναι το ένα, από το οποίο προκύπτει με την αναγκαιότητα της θεϊκής φύσης ο νους, που συλλαμβάνει πνευματικά τον εαυτό του και αναγνωρίζει την αρχή του, το ένα. Μέσω της αναγνώρισης του ενός από τον νου προκύπτει απ' αυτόν μια περαιτέρω πνευματική ουσία. Καθ' όσον ο νους αναγνωρίζει τον εαυτό του, συγκροτεί τον πρώτο ουρανό. Ο νους (κατ' εξοχήν) κινεί τον πρώτο ουρανό. Οι περαιτέρω νόες, που προκύπτουν απ' αυτόν, διευθύνουν τις μεμονωμένες αστρικές σφαίρες. Ο δέκατος νους καθοδηγεί τον υποσελήνιο κόσμο και είναι συνάμα ο ποιητικός νους, που διαφωτίζει τους ανθρώπους. Ο al-Fārābī ενέταξε, λοιπόν, τον ποιητικό νου του Αριστοτέλη σε ένα σύνθετο σύστημα ουράνιων σφαιρών, του οποίου η ολότητα προέκυψε διά της απορροής από το ένα.¹²⁰ Ο ποιητικός νους καθοδηγεί την υποσελήνια σφαίρα και καθορίζει τον συνολικό κόσμο της γένεσης και της φθοράς. Οι φυσικές μεταβολές στη γη εξαρτώνται από τη σφαίρα της σελήνης, και αυτή από τον νου.

Όπως έδειξε η σύγχρονη έρευνα,¹²¹ ο Avicenna συνάγει την καταγωγή της γήινης ύλης από τον δέκατο νου, που ταυτίζεται με τον «ποιητικό νου» του Αριστοτέλη. Η ύλη έχει όλους τους αρνητικούς προσδιορισμούς που της απέδωσε η νεοπλατωνική φιλοσοφία και, ειδικά, στο *Βιβλίο της Θεραπείας* υπογραμμίζεται ότι η ύλη είναι η αιτία του κακού.¹²² Είναι η κατώτερη βαθμίδα της «απορροής» λόγω της τρισιδιάστατης σωματικότητάς της. Επειδή δεν κατέχει ποιοτικούς προσδιορισμούς, όπως το αναλύει ο Avicenna στην αφιερωμένη στον al-Ma'sūmī *Ανοιχτή επιστολή για τον έρωτα*,¹²³ επιδιώκει να αποδεχθεί μορφές για να συγκαλυφθεί και όταν απωλέσει μια μορφή, λαμβάνει αμέσως μια νέα, έτσι όπως μια άσχημη γυναίκα που χάνει το πέπλο της σκεπάζει το πρόσωπό της με τα μανίκια της. Ο Avicenna βρήκε μάλιστα μια ποιητική, αλληγορική περιγραφή της ύλης στο Κοράνι, κεφ. (18, 86), όπου ο Du l-garnain (Μέγας Αλέξανδρος) έφθασε στο έσχατο δυτικό άκρο της γης, στο σημείο όπου

119. Πρβλ. Flasch 2013: 326 κ.ε.

120. Πρβλ. ό.π.: 327.

121. Πρβλ. Strohmaier 2006: 65.

122. Πρβλ. Buschmann 1979: 71.

123. Πρβλ. Strohmaier 2006: 65.

ο ήλιος θυθίστηκε σε μια «λασπώδη πηγή». Ο ήλιος ήταν για τον Avicenna μια εικόνα των μορφών, οι οποίες προερχόμενες από τον ποιητικό του θυθίζονται μέσα στην παθητική ύλη.¹²⁴

Τη συμβολή του ποιητικού του στη σύσταση της υποσελήνιας σφαίρας στη θεωρία του Avicenna, ο Bloch τη γενικεύει στο σύνολο της δημιουργίας.¹²⁵ Ο Avicenna δεν έχει μια καθολική έννοια της ύλης, όπως την κατανοεί σ' αυτόν ο Bloch, αλλά στο *Βιβλίο της γνώσης (Danesh-namè-yè Alai)* μιλάει για τη «συγκεκριμένη κοσμική ύλη» που είναι δημιουργημένη: «η ύλη δεν είναι αφ' εαυτής ποιητική – [είναι] ακριβώς τόσο λίγο [ποιητική] όσο και η μορφή. Είπαμε ότι συνεπεία μιας αιτίας είναι το δυνάμει είναι και ότι η ύπαρξή του δεν προέρχεται απ' αυτό το ίδιο αλλά από ένα άλλο πράγμα, το οποίο σημαίνει κάτι σαν “είναι δημιουργημένο”. Είπαμε ότι οι αιτίες ανάγονται σε τελική ανάλυση σε ένα αναγκαίο είναι το οποίο είναι ένα.»¹²⁶ Απ' αυτό το απόσπασμα του Avicenna συνάγεται ότι στη θεώρησή του αποκλείονται τόσο μια creatio ex nihilo όσο και μια creatio ex prima materia. Αυτό που απομένει ως λύση στη φιλοσοφία του Avicenna είναι η creatio ex Primo Intellectu via emanationis.¹²⁷ Ότι ο κόσμος στον Avicenna γίνεται από τη θεϊκή ουσία μέσω απορροής, ερμηνεύτηκε ορθότερα την εποχή, που γράφτηκε από τον Bloch το έργο του *Ο Avicenna και η αριστοτελική αριστερά*, από τους φιλοσόφους του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπως από τον Alautdin Bogoutdinov.¹²⁸ Δεν υπάρχει, λοιπόν, στον Avicenna μια καθολική ύλη αλλά πολλές σε μια ιεραρχική διαβάθμιση. Ούτε η πρώτη ύλη, που θα λειτουργούσε ως δεύτερη αρχή δίπλα στον θεό, ο Avicenna είναι μονιστής και όχι δειστής.¹²⁹ Συνεπώς, η συγκεκριμένη «κοσμική ύλη» στον Avicenna είναι συνέπεια, το τελικό αποτέλεσμα της δημιουργίας του κόσμου, η έσχατη ύλη της υποσελήνιας σφαίρας.¹³⁰

Επιπλέον, ο Avicenna απέρριψε τον αρχαίο ατομισμό, όπως και ο Αριστοτέλης.¹³¹ Για τα άτομα μιλούσαν οι αντίπαλοι θεολόγοι του Avicenna, που όμως δεν είναι σταθερά μορφώματα και τα δημιουργεί ο θεός διαρκώς εκ νέ-

124. Πρβλ. ό.π.

125. Πρβλ. Bloch 1980: 500 κ.ε.

126. Παρ. σύμφωνα με Buschmann 1979: 70.

127. Πρβλ. ό.π.

128. Πρβλ. ό.π.: 71.

129. Πρβλ. ό.π.: 72.

130. Πρβλ. ό.π.

131. Πρβλ. Leroi 2017: 93 κ.ε.

ου.¹³² Έναντι αυτών των θεωρήσεων η αριστοτελική έννοια της ύλης ήταν ανεξάρτητη από κάθε παρέμβαση της παντοδυναμίας του θεού. Ο ελληνικός όρος της ύλης, ο οποίος είναι μια από τις σπάνιες ελληνικές δάνειες λέξεις στην αραβική γλώσσα (*hayūlā*), βρίσκεται σε συμπληρωματική σχέση προς τη μορφή της και δεν έχει καθορισθεί ως μια πρωταρχική ύλη, «διότι ο πηλός μπορεί να γίνει η ύλη για τη μορφή των πλίδων, αυτά όμως ξανά [μπορούν να γίνουν] η ύλη για τη μορφή του σπιτιού. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ύλη μπορεί να ξεδιπλώσει μια αυτοδύναμη δράση, ούτε στον Αριστοτέλη ούτε στον Avicenna. Η μορφή βρίσκεται πάντοτε εκτός και μάλλον τόσο στο νου του πλινθοποιού όσο και στου αρχιτέκτονα.»¹³³ Γι' αυτό, συμπεραίνει ο Strohmaier, ο Bloch ενέταξε αδικαιολόγητα τόσο τον Αριστοτέλη όσο και τον Avicenna στη γραμμή εκτύλιξης του διαλεκτικού υλισμού.¹³⁴

IV. Ο Avicenna και το πρόβλημα της σχέσης *natura naturans/natura naturata* στην ερμηνεία του Ernst Bloch

Επιπλέον, είναι προβληματική η πραγμάτευση της φιλοσοφίας του Avicenna και του Averroës από τον Bloch ως μιας και της αυτής θεωρίας, ως να ήταν μια ένωση προσώπων.¹³⁵ Ο Bloch αγνοεί την κριτική του Averroës στον Avicenna στα *Σχόλια* του για τον Αριστοτέλη. Αυτή επικεντρώνει στο ότι ο Avicenna έκανε παραχωρήσεις στη φιλοσοφία του στη θρησκεία. Ειδικότερα ότι διαπλέκει τη φιλοσοφία με τη θρησκεία και αναμειγνύει πάρα πολύ τις θέσεις του Αριστοτέλη με τον νεοπλατωνισμό, εννοώντας την ενσωμάτωση της έννοιας της απορροής στη θεωρία του.¹³⁶ Εν αντιθέσει προς τον Avicenna, ο Averroës είναι ο συνεπής αριστοτελιστής, που τον υπερασπίστηκε έναντι του θρησκευτικού αποδυναμωμένου αριστοτελισμού του Thomas von Aquino, αλλά στήριξε επίσης και τη μεταφυσική έναντι των ισλαμικών θεολόγων, όπως ο al-Gazālī (1058-1111). Το θεολογικό πλαίσιο της μεταφυσικής του Avicenna αναδεικνύεται ξεκάθαρα στην κριτική του al-Gazālī στο έργο του *Η ασυνέπεια των φιλοσόφων* αναφορικά με το αριστοτελικό επιχείρημα περί αιωνιότητας του κόσμου, το οποίο υιοθέτησε ο Avicenna, και το οποίο αντιφάσκει, κατά

132. Πρβλ. Strohmaier 2006: 66.

133. Ο.π.

134. Πρβλ. ό.π.

135. Πρβλ. Buschmann 1979: 71.

136. Πρβλ. Flasch 2013: 340. Πρβλ. Steenberghen 1977: 48.

τον al-Gazālī, με τον ισχυρισμό του ότι η απόλυτη ενότητα του θεού δεν επιτρέπει καμιά μεταβολή στην ουσία του ή στα ενεργήματά του.¹³⁷ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι ο θεός δεν μπορεί να μεταβληθεί από όχι-δημιουργός σε δημιουργός. Επειδή όμως ο θεός είναι σήμερα δημιουργός, πρέπει σύμφωνα με τον αναστοχασμό για την ενότητά του να ήταν επίσης πάντοτε στο παρελθόν δημιουργός.¹³⁸ Τουναντίον ο Averroës τοποθέτησε την προσανατολισμένη στον Αριστοτέλη επιστήμη υψηλότερα από τις λαϊκές αντιλήψεις του Κορανίου και της ορθοδοξίας με αποτέλεσμα να εξορισθεί από την Κόρδοβα το 1195.¹³⁹ Η εξορία του συνδέεται και με την απώλεια ενός μέρους των γραπτών του στα αραβικά, σηματοδοτώντας το τέλος του ισλαμικού ανοίγματος από τον 8ο ως τον 12ο αι. έναντι της ελληνικής επιστήμης και φιλοσοφίας. Ωστόσο, οι λατινικές μεταφράσεις των έργων του εξακολούθησαν από τον 13ο ως τον 16ο αι. να βρίσκονται στο επίκεντρο των διανοητικών εξελίξεων στην Ευρώπη.¹⁴⁰

Το δεύτερο πρόβλημα του Bloch στην ερμηνεία του με τον Avicenna έχει να κάνει με τη σχέση *natura naturans/natura naturata* (δρώσας φύσης/συντελεσθείσας φύσης). Ο ισχυρισμός του Bloch περί «μιας χειραφετημένης *natura naturans* από τα κάτω»¹⁴¹ δεν βρίσκει κανένα έρεισμα στον Avicenna.¹⁴² Η σχέση της *natura naturans* με τη *natura naturata* κατάγεται από την αριστοτελική διάκριση των φύσει όντων και των από τέχνης όντων στο 2ο βιβλίο των *Φυσικών*, όπου τα φύσει όντα εν αντιθέσει προς τα από τέχνης όντα έχουν «μέσα τους μια αρχή κίνησης και στάσης.»¹⁴³ Ο όρος *naturatum* (φυσόμενον) απαντά στην αραβολατινική μετάφραση από τον Michael Scottus (†1235) του χωρίου από το 2ο βιβλίο των *Φυσικών* του Αριστοτέλη «αυτό που φύεται, από τη στιγμή που φύεται, έρχεται από κάτι και πηγαίνει προς κάτι»,¹⁴⁴ που αποδόθηκε ως «*naturatum ab aliquo ad aliquid venit et naturatur aliquid.*»¹⁴⁵ Σύμφωνα με τον Klaus Hedwig, η ίδια ορολογία αναδύεται και στα λατινικά σχόλια του Averroës για το ίδιο κείμενο του Αριστοτέλη.¹⁴⁶ Επιπλέον, σε μια πα-

137. Πρβλ. Griffel 2017: 299.

138. Πρβλ. ό.π.

139. Πρβλ. Flasch 2013: 342.

140. Πρβλ. ό.π.

141. Bloch 1980: 507.

142. Πρβλ. Buschmann 1979: 71.

143. Αριστοτέλης 2015: 192 b 13-14.

144. Ό.π.: 193 b 16-17.

145. Hedwig 1984: 6, στηλ. 504.

146. Πρβλ. ό.π.

ραφρασμένη μετάφραση του *Περί ουρανού* του Αριστοτέλη ο Michael Scottus χρησιμοποίησε την έννοια της φυσικής διαδικασίας στη σχέση Θεού και κόσμου, η οποία ερμηνεύεται βάσει του μοντέλου των φύσει όντων. Στα σχόλια του Averroës στο *Περί ουρανού* του Αριστοτέλη, που μετέφρασε επίσης ο Michael Scottus, ο θεϊκός νομοθέτης μπορεί να λατρευτεί μέσω της τριαδικής τάξης του κόσμου, επειδή είναι η *natura naturata* που δείχνει τη νομοτέλειά του, και όλα κατευθύνονται σύμφωνα μ' αυτήν. Εδώ απαντά για πρώτη φορά ο όρος *natura naturata*, όχι εννοιολογικά, αλλά ως προς το περιεχόμενο και παραπέμπει στην νεοπλατωνική κληρονομιά.¹⁴⁷ Για τον Hedwig, στον Michael Scottus εμφανίζεται επίσης το συμπληρωματικό εννοιολογικό ζεύγος *natura naturans/natura naturata*.

Κατά συνέπεια, οι όροι δεν απαντούν στη φιλοσοφία του Avicenna, ενώ στις ερμηνείες του Michael Scottus και του Averroës υπάρχει ένα θεολογικό πλαίσιο, παρ' όλη την ερμηνευτική προσπάθεια του Bloch να το καταργήσει. Χωρίς την πράξη δημιουργίας της φύσεως από τον Θεό, σκέψη ασυμβίβαστη με το αρχαιοελληνικό σκέπτεσθαι, δεν μπορεί να συγκροτηθεί το εννοιολογικό ζεύγος *natura naturans/natura naturata*. Στους Σχολαστικούς γίνεται εκτενής χρήση του συμπληρωματικού εννοιολογικού ζεύγους *natura naturans/natura naturata* σε φιλοσοφικά, θεολογικά αλλά και νομικά συμφραζόμενα. Ωστόσο, με περιορισμούς όταν μετατίθεται στη διδασκαλία της τριαδικότητας ή τη διαδικασία της δημιουργίας.¹⁴⁸ Ο Thomas von Aquino δέχεται ότι υπό τον όρο μιας «γενικής φύσεως» ή «γενικής αρχής της φύσεως» θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο Θεός ως *natura naturans*.¹⁴⁹

Μόλις στη φιλοσοφία του Bruno, όσον αφορά τη νεότερη φιλοσοφία, εμφανίζεται μια έννοια της ύλης «που γεννά τις μορφές τρόπον τινά απ' εαυτής και δεν τις λαμβάνει ως πούμε απ' έξω»¹⁵⁰ Στον Bruno, που βασίζεται στους υλοζωιστές Ίωνες φιλοσόφους και τον Αριστοτέλη, τον Avicenna και τον Averroës, η ύλη είναι και τα δύο: *natura naturans* και *natura naturata*.¹⁵¹ Ο Baruch de Spinoza (1632-1677) στο έργο του *Ηθική (Ethica)* θεωρεί τον Θεό ως το σύνολο της πραγματικότητας, ως μια ολική, άπειρη υπόσταση. Αυτός εί-

147. Πρβλ. ό.π.

148. Πρβλ. ό.π.: 505. Πρβλ. Hoffmeister 1955: 422 κ.ε.

149. Πρβλ. Hedwig 1984: 6, σελ. 505.

150. Bruno 1986: 120.

151. Πρβλ. Schmidt 2017: 98.

ναι *αυταίτιος*, που σημαίνει ότι τον σκεπτόμαστε *αναγκαία* ως *υπαρκτό*. Καθ' όσον τα πράγματα υπάρχουν μέσω αυτού, ο θεός είναι ταυτόσημος με τη φύση. Επιπλέον, η πρότασή του «*Deus sive natura*» (ο θεός ή η φύση) αντιπροσωπεύει τη χρήση της εγκόσμιας γνώσης ως τη μοναδική νόμιμη πηγή της αλήθειας έναντι της θεολογίας και της θετικής θρησκείας.¹⁵² Στην *Ηθική* του Spinoza η θεϊκή φύση ερμηνεύεται μέσω των κατηγοριών υπόσταση, κατηγορήματα και τρόπος. Οι τρόποι, όταν εκφράζουν τα κατηγορήματα της σκέψης και της έκτασης, εμφανίζονται ως η *natura naturata*, ενώ ο θεός ως η αιώνια υπόσταση είναι η *natura naturans*.¹⁵³ Η έννοια της ύλης, όπως την εννοεί ο Bloch, ως μια *έσχατη αρχή* του είναι, που γεννά αφ' εαυτής και υπόκειται στον κόσμο, βρίσκει ερείσματα πρώτα στη φιλοσοφία της φύσεως του Friedrich Wilhelm Joseph Schelling. Ορθά ο Adorno θεωρεί ότι η ύλη ως δυναμική αρχή, ως δυνάμεις, επανεμφανίζεται στη φιλοσοφία του Schelling, «όπου πραγματοποιείται επίσης η αντικειμενική διαλεκτική μέσω του ότι το υλικό (*Stoff*) το ίδιο, η ύλη (*Materie*) η ίδια νοείται ως μια αρχή, που έχει μέσα στον εαυτό της την τάση, να κινηθεί από μόνη της προς μια ανώτερη μορφή, μόνο στον Schelling ακριβώς τώρα υπό την έννοια του ήδη εδώ συντελεσμένου υποκειμενικού αναστοχασμού. Αυτό σημαίνει: ότι το πνεύμα της ύλης είναι κατά βάση στον Schelling επίσης ήδη το απόλυτο υποκείμενο, ενώ αυτός ο αναστοχασμός, επίσης εδώ σ' αυτήν τη δέση, αυτονόητα δεν μπορεί να κείται στον Αριστοτέλη»,¹⁵⁴ αλλά και στους επιγόνους του Avicenna και Averroës.

V. Κριτική αποτίμηση της ερμηνείας του Ernst Bloch για τον Avicenna και την «αριστοτελική αριστερά»

Η ερμηνεία του Bloch σε σχέση με τη φιλοσοφία του Avicenna και, ειδικά, ως προδρόμου του διαλεκτικού ή θεωρησιακού υλισμού στον οποίο η ύλη γίνεται αφ' εαυτής υποκείμενο, είναι συγκυριακή, εξαρτάται άμεσα από την πρόθεσή του να αναδείξει τους προδρόμους του δικού του διαλεκτικού ή θεωρησιακού υλισμού. Η ερμηνεία του, όπως και όλη η έρευνά του, δεν βασίζεται σε επαρκείς πηγές, γεγονός που συσχετίζεται και με το επίπεδο της έρευνας για την αραβική φιλοσοφία στην εποχή του.¹⁵⁵ Γι' αυτό και αγνοεί την επιρροή της νεοπλα-

152. Πρβλ. Horkheimer 1927/1987: 221.

153. Πρβλ. Spinoza 1677/2007: 63 κ.ε.

154. Adorno 1965/1998: 100.

155. Πρβλ. Buschmann 1979: 65.

τωνικής έννοιας της απορροής στη μεθερμηνεία της αριστοτελικής φιλοσοφίας, αρχικά από τον al-Fārābī και εν συνεχεία στη μεθερμηνεία του Avicenna, η οποία εμπεριέχει σύγχυση και συνδέεται πράγματι με την ισλαμική δραστηριότητα.¹⁵⁶ Επιπλέον, είναι προβληματική η πραγμάτευση της φιλοσοφίας του Avicenna και του Averroës ως μιας και της αυτής θεωρίας, αφού ο δεύτερος άσκησε κριτική στον πρώτο για τη μείξη αριστοτελισμού και νεοπλατωνισμού. Βεβαίως, τον 13ο αι. στους καταλόγους με τις πλάνες της φιλοσοφίας, λ.χ. του Aegidius Romanus (†1316), γινόταν αναφορά στις πλάνες του Αριστοτέλη, του Averroës και του Avicenna.¹⁵⁷ Ειδικά στον κατάλογο με τις πλάνες της φιλοσοφίας, που εξέδωσε ο επίσκοπος Etienne Tempier (†1279) το 1277 στο Παρίσι, περιλαμβάνονταν και οι πλάνες εκπροσώπων του «ετερόδοξου αριστοτελισμού»¹⁵⁸ όπως του Siger von Brabant (†1281/1284) και του Boethius von Dakien (†1280), χωρίς να εξαιρούνται και αναφορές σε εκπροσώπους του «χριστιανικού αριστοτελισμού»¹⁵⁹ όπως στον Albert Magnus (†1280) και τον Thomas von Aquino.¹⁶⁰ Επομένως, ο όρος του Bloch «αριστοτελική αριστερά» για τη μεθερμηνεία του Αριστοτέλη από τους Avicenna και του Averroës αποδεικνύεται μονόπλευρος, θα ήταν καταλληλότερη η χρήση του όρου «ρίζοσπαστικοί Αριστοτελικοί»,¹⁶¹ που χρησιμοποίησε ο Fernand van Steenberghen, για να συμπεριληφθούν και ρίζοσπαστικοί αριστοτελιστές όπως ο Siger von Brabant και ο Boethius von Dakien.

Στον Αριστοτέλη η σχέση ύλης/μορφής δεν είναι τόσο μηχανιστική, όπου λόγω του αντικειμενικού σκέπτεσθαι μπορεί μεν να μην απαντά η αυτοαναφορικότητα, προϋπόθεση για τη μεταγενέστερη διαλεκτική σχέση υποκειμένου και αντικειμένου, ωστόσο εδώ υπάρχει εν σπέρματι η λύση του προβλήματος, όπως σωστά το αναγνωρίζει ο Bloch. Στην προσπάθειά του όμως να διορθώσει την περιοριστική ανάγνωση του Αριστοτέλη από τον Thomas von Aquino, ο Bloch καταλήγει σε μια ερμηνεία της έννοιας της ύλης στον Avicenna, η οποία δεν υπάρχει στον ίδιο, αφού η «συγκεκριμένη κοσμική ύλη» είναι γι' αυτόν δημιουργημένη από έναν πρωταρχικό νου μέσω της απορροής. Με τον έλεγχο του δεύτερου προβλήματος της σχέσης *natura naturans/natura naturata* στον Avi-

156. Πρβλ. ό.π.: 69.

157. Πρβλ. Flasch 1989: 58.

158. Steenberghen 1977: 20.

159. Ο.π.

160. Πρβλ. Flasch 1989: 83.

161. Πρβλ. ό.π.: 58.

cenna κατεδείχθη ότι η έννοια της *natura naturans* αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της θεϊκής δημιουργίας. Ειδικά στον Avicenna λόγω της εμπλοκής του θεού δημιουργού του κόσμου αραβολόγοι, όπως ο Strohmaier, καταλήγουν στο αντίθετο από τον Bloch συμπέρασμα όσον αφορά τον Avicenna: ότι αυτός θα έπρεπε να λογαριάζει τον Avicenna αναφορικά με τις θέσεις του για την αθανασία της ανθρώπινης ψυχής ή την αυτοδυναμία της ύλης σε μια «αριστοτελική δεξιά».¹⁶²

Η μεταβολή, που ισχυρίστηκε ο Bloch ότι υπέστη η έννοια της ύλης στη λεγόμενη «αριστοτελική αριστερά», όντως συντελέστηκε στη μεσαιωνική φιλοσοφία μέσω της διαπλοκής της με τη θεϊκή δημιουργία. Η ερμηνεία του Bloch για την έννοια της ύλης, που μετασχηματίζεται αφ' εαυτής σε φυσικό υποκειμένο στον Avicenna, παρέμεινε ατεκμηρίωτη στα έργα του ίδιου του Avicenna. Μια τέτοια αντίληψη για την ύλη εμφανίζεται όντως στην ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά πολύ αργότερα. Πρώτα στον Bruno, με αναφορά στους αρχαίους Ίωνες υλοζωιστές και τον Αριστοτέλη, στους Avicbron και Averroës, κατόπιν στον Spinoza, όπου ο θεός είναι η *natura naturans* και, εν τέλει, στη φιλοσοφία της φύσεως του Schelling απαντούν ερείσματα, για να δημιουργήσει ο Bloch τη δική του έννοια της ύλης ως δυναμικού υποκειμένου μέσα στη φύση. Επομένως, ακόμη και αν ο Bloch με την ερμηνεία του για τη σχέση ύλης/μορφής στον Αριστοτέλη δεν εννοεί πράγματι ότι στην ύλη-αρχή «προσθήκει μια ικανότητά της, να γεννά μορφές», αλλά εννοεί ότι η κατά βάση παθητική έννοια της ύλης του Αριστοτέλη ανοίγει, υπαινίσσεται, δείχνει ή δίνει αφορμή για μια νέα αντίληψη,¹⁶³ η αντίληψη αυτή δεν απαντά πριν τον Bruno. Μόλις στον Schelling ενεργοποιείται η ύλη σύμφωνα με την αντίληψη του Bloch,¹⁶⁴ η οποία θα εξελιχθεί στο καθαυτό έργο του σε μια «διαλεκτική της ύλης», δηλαδή αναπτύσσεται από την ανόργανη κατάσταση μέσω ποιοτικών αλμάτων υψηλότερα, φθάνοντας ως το ανθρώπινο πνεύμα.¹⁶⁵

162. Πρβλ. Strohmaier 2006: 12.

163. Πρβλ. Zudeick 2012: 271.

164. Πρβλ. Bloch 1980: 518.

165. Πρβλ. Zudeick 2012: 272. Πρβλ. Holz 2012: 491.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adorno, Theodor W. (1965/1998). *Metaphysik. Begriff und Probleme*, στο Theodor W. Adorno. *Nachgelassene Schriften*, Rolf Tiedemann (επιμ.), τόμ. 14: *Vorlesungen* (Frankfurt am Main: Suhrkamp).
- Aristoteles (1993). *Aristoteles' Metaphysik. Bücher VII (Z) – XIV (N)*, Horst Seidl (επιμ.) (Hamburg: Meiner).
- Aristoteles (1995). *Über die Seele*, Horst Seidl (επιμ.) (Hamburg: Meiner).
- Αριστοτέλης (2015). *Έργα*, τόμ. 5: *Φυσικά*, Β. Κάλφας (μτφρ., εισ., επιμ.) (Αθήνα: νήσος).
- Aubenque, Pierre (1990). «Hegelsche und Aristotelische Dialektik», στο Manfred Riedel (επιμ.), *Hegel und die antike Dialektik* (Frankfurt am Main: Suhrkamp), 208-224.
- Austin, M. M. – Vidal-Naquet, P. (1998). *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, ελλ. μτφρ. Τ. Κουκουλιός (Αθήνα: εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος).
- Bleicken, Jochen (1995). *Die athenische Demokratie*, 4 έκδ. (Paderborn: Ferdinand Schöningh).
- Bloch, Ernst (1985a). *Antike Philosophie. Leipziger Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie*, Ruth Römer/Burghart Schmidt (επιμ.), τόμ. 1 (Frankfurt am Main: Suhrkamp).
- Bloch, Ernst (1985b). *Christliche Philosophie des Mittelalters. Philosophie der Renaissance. Leipziger Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie*, Ruth Römer/Burghart Schmidt (επιμ.), τόμ. 2 (Frankfurt am Main: Suhrkamp).
- Bloch, Ernst (1985c). *Das Prinzip Hoffnung. In fünf Teilen*, 3 τόμ. (Frankfurt am Main: Suhrkamp).
- Bloch, Ernst (1980). *Avicenna und die Aristotelische Linke*, στο Ernst Bloch, *Gesamtausgabe*, τόμ. 7: *Das Materialismusproblem seine Geschichte und Substanz* (Frankfurt am Main: Suhrkamp), 479-546.
- Böhme, Gernot (2005). *Goethes Faust als philosophischer Text* (Kusterdingen: Die Graue Edition).
- Bruno, Giordano (1986). *Über die Ursache, das Prinzip und das Eine*, (Stuttgart: Reclam).
- Buschmann, Elisabeth (1979). *Untersuchungen zum Problem der Materie bei Avicenna* (Frankfurt am Main/Bern/Las Vegas: Peter Lang).
- Düring, Ingemar (1965/2000). *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens* (Heidelberg: Universitätsverlag Winter), ελλ. μτφρ. τόμ. 1 Π. Κοτζιά-Παντέλι, ελλ. μτφρ. τόμ. 2 Α. Γεωργίου -Κατσιβελα, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, 2 τόμ. (Αθήνα: MIET).
- Eichner, Heidrun/Perkams, Matthias/Schäfer, Christian (2017). *Islamische Philosophie im Mittelalter. Ein Handbuch*, 2η έκδ. (Darmstadt: WBG).

- Engels, Friedrich (1873-1886/1962). *Dialektik der Natur*, στο *Marx Engels Werke*, έκδ., τόμ. 20 (Berlin: Dietz), 305-570.
- Finley, Moses I. (1980). *Die antike Wirtschaft*, 2η έκδ. (München: Deutscher Taschenbuch Verlag).
- Finley, Moses I. (1988). *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, ελλ. μτφρ. Α. Παναγόπουλος, τόμ. 1 (Αθήνα: εκδόσεις Καρδαμίτσα).
- Finley, Moses I. (1998). *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, ελλ. μτφρ. Μ. Καρδαμίτσα, τόμ. 2 (Αθήνα: εκδόσεις Καρδαμίτσα).
- Flasch, Kurt (2013). *Das philosophische Denken im Mittelalter. Von Augustin zu Machiavelli*, 3η έκδ. (Stuttgart: Reclam).
- Flasch, Kurt (1989). *Aufklärung im Mittelalter? Die Verurteilung von 1277* (Mainz: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung).
- Forschner, Maximilian (2018). *Die Philosophie der Stoa. Logik, Physik und Ethik* (Darmstadt: WBG).
- Frede, Michael/Patzig, Günther (1988). *Aristoteles „Metaphysik Z“. Text, Übersetzung und Kommentar*, 2 τόμ. (München: C. H. Beck).
- Gehrke, Hans-Joachim (1986). *Jenseits von Athen und Sparta. Das dritte Griechenland und seine Staatenwelt* (München: C. H. Beck).
- Goethe, Johann Wolfgang von (1996/2000). *Faust. Eine Tragödie*, στο *Goethes Werke*, Erich Trunz (επιμ.), τόμ. 3: *Dramatische Dichtungen*, (München: C.H. Beck), ελλ. μτφρ. Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Ο Φάουστ του Γκαίτε*, 3η έκδ. (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας).
- Gougenheim, Sylvain (2013). *Aristoteles auf dem Mond Saint-Michel. Die griechischen Wurzeln des christlichen Abendlandes*, 2η έκδ. (Darmstadt: WBG).
- Griffel, Frank (2017). «Al-Gazālī als Kritiker», στο Heidrun Eichner/Matthias Perkams/Christian Schäfer (επιμ.). *Islamische Philosophie im Mittelalter. Ein Handbuch*, 2η έκδ. (Darmstadt: WBG), 289-313.
- Gutas, Dimitris (2017). «Avicennas Erbe. Das „Goldene Zeitalter“ der arabischen Philosophie (1000-ca. 1350)», στο Heidrun Eichner/Matthias Perkams/Christian Schäfer (επιμ.). *Islamische Philosophie im Mittelalter. Ein Handbuch*, 2η έκδ. (Darmstadt: WBG), 96-112.
- Guzzoni, Ute (1975). *Grund und Allgemeinheit. Untersuchungen zum aristotelischen Verständnis der ontologischen Gründe* (Meisenheim am Glan: Verlag Anton Hain).
- Hedwig, Klaus (1984). «natura naturans und natura naturata», στο Joachim Ritter/Karl Gründer (επιμ.). *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, τόμ. 6 (Basel/Stuttgart: 1984), στήλ. 504-509.
- Hegel, G.W.F. (1994). *Vorlesungen: ausgewählte Nachschriften und Manuskripte*, τόμ. 6: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Teil 1. Einleitung in die Geschichte der Philosophie; Orientalische Philosophie*, Pierre Garni-

- ron/Walter Jaeschke (επιμ.) (Hamburg: Meiner).
- Hegel, G.W.F. (1989). *Vorlesungen: ausgewählte Nachschriften und Manuskripte*, τόμ. 7: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Teil 2. Griechische Philosophie I. Thales bis Kyniker*, Pierre Garniron/Walter Jaeschke (επιμ.) (Hamburg: Meiner).
- Hoffmeister, Johannes (1955). «natura naturans und natura naturata», στο *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, 2η έκδ. (Hamburg: Meiner), 422-423.
- Holz, Hans Heinz (2012). «Spekulativer Materialismus», στο Beat Dietschy/Doris Zeilinger/Rainer E. Zimmermann (επιμ.). *Bloch-Wörterbuch. Leitbegriffe der Philosophie Ernst Blochs* (Berlin/Boston: de Gruyter), 483-508.
- Horkheimer, Max (1927-1987). *Vorlesung über die Geschichte der neueren Philosophie*, στο Max Horkheimer. *Gesammelte Schriften*, Alfred Schmidt (επιμ.), τόμ. 9 (Suhrkamp: S. Fischer).
- Jaeger, Werner (2006). *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, 2η έκδ. [2η ανατ.] (Hildesheim/Zürich/New York: Weidmann).
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (2008). *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμ. 2: *Η πόλις και οι νόμοι. Σεμινάρια 1983-1984*, E. Escobar/M. Gondicas/P. Vernay (επιμ.) (Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική).
- Κονδύλης, Παναγιώτης (1984). *Ο Μαρξ για την αρχαία Ελλάδα* (Αθήνα: εκδόσεις στιγμής).
- Laertius, Diogenes (1972). *Lives of eminent Philosophers*, Jeffrey Henderson (eds.), 2 τόμ. (Cambridge/London: Harvard University Press).
- Leroi, Armand Marie (2017). *Die Lagune oder wie Aristoteles die Naturwissenschaften erfand* (Darmstadt: WBG).
- Long, A. A. (2003). *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, επικούρειοι, σκεπτικοί*, ελλ. μτφρ. Στυλιανός Δημόπουλος/Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου (Αθήνα: MIET).
- Marx Karl (1998). *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, στο *Marx Engels Werke*, τόμ. 23, 19η έκδ. (Berlin: Dietz).
- Momigliano, Arnaldo (2011). «Und nach Max Weber?», στο *Geschichte und Geschichtsschreibung*, Glenn W. Most (επιμ.), τόμ. 3: *Die moderne Geschichtsschreibung der Alten Welt* (Darmstadt: WBG), 283-301.
- Pekáry, Thomas (1979). *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike = Wissenschaftliche Paperbacks, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Hans Pohl (επιμ.), 2η έκδ. (Wiesbaden: Franz Steinert Verlag).
- Rantis, Konstantinos (2004a). «Adornos Kritik der antiken Ontologie», *Zeitschrift für kritische Theorie*, τχ. 18/19, 200-218.
- Rantis, Konstantinos (2004b). *Geist und Natur. Von den Vorsokratikern zur Kritischen Theorie* (Darmstadt: WBG), ελλ. μτφρ. Κωνσταντίνος Ράντης (2008). *Φύσις και πνεύμα. Από τους Προσωκρατικούς στην Κριτική Θεωρία* (Αθήνα: εκδόσεις Πολύτροπον).

- Rantis, Konstantinos (2016). «Die Krise der gegenwärtigen griechischen Gesellschaft, ihre philosophische Kritik und die Umriss eines interdisziplinären Forschungsprojektes», *Zeitschrift für kritische Theorie*, τχ. 42/43, 246-263.
- Rostovtzeff, Michael (2013). *Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt. Sonderausgabe*, 2 τόμ. (Darmstadt: WBG).
- Schmidt, Alfred (1986). «Giordano Bruno als Wegbereiter eines spekulativen Materialismus», «Επίμετρο» στο Giordano Bruno. *Über die Ursache, das Prinzip und das Eine* (Stuttgart: Reclam), 176-199.
- Schmidt, Alfred (1993). *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, 4η έκδ. (Hamburg: Europäische Verlagsanstalt).
- Schmidt, Alfred (2017). *Geschichte des Materialismus*, Klaus-Jürgen Grün/Oliver Hein (επιμ.) (Leipzig: Salier Verlag).
- Sohn-Rethel, Alfred (1989). *Geistige und körperliche Arbeit. Zur Epistemologie der abendländischen Geschichte* (Weinheim: VCH).
- Spinoza, Baruch de (1677/2007). *Ethik in geometrischer Ordnung dargestellt* (lat.-dt.), Wolfgang Bartuschat (επιμ.) (Hamburg: Meiner).
- Steenberghen, Fernand Van (1977). *Die Philosophie im 13. Jahrhundert* (München/Paderborn/Wien: Schöningh).
- Strohmaier, Gotthard (2006). *Avicenna*, 2η έκδ. (München: C.H. Beck).
- Strohmaier, Gotthard (1996). *Von Demokrit bis Dante. Die Bewahrung antiken Erbes in der arabischen Kultur* (Hildesheim/Zürich/New York: Olms Studien).
- Weber, Max (1924/1988). «Agrarverhältnisse im Altertum», στο Max Weber. *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Marianne Weber (επιμ.), 2η έκδ. (Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck)).
- Wieland, Wolfgang (1992). *Die aristotelische Physik*, 3η έκδ. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht).
- Windelband, Wilhelm/Heimsoeth, Heinz (1976/1986). *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 16η έκδ. (Tübingen: Mohr Siebeck), ελλ. μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, 2η έκδ. (Αθήνα: MIET).
- Zeller, Eduard (1963). *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, 6 τόμ. (Darmstadt: WBG).
- Zudeick, Peter (2012). «Materie», στο Beat Dietschy/Doris Zeilinger/Rainer E. Zimmermann (επιμ.). *Bloch-Wörterbuch. Leitbegriffe der Philosophie Ernst Blochs* (Berlin/Boston: de Gruyter), 265-275.

ABSTRACT

In 1952, under special circumstances, Ernst Bloch wrote a book entitled *Avicenna and the Aristotelian Left*.¹⁶⁶ It treats of the philosophy of Avicenna, in particular of the problem of the relation between matter and form. Bloch sees in Avicenna's conception of the matter a further development of Aristotelian philosophy, as in his view it transforms Aristotelian passive matter into an active one. Bloch therefore classifies Avicenna into an 'Aristotelian Left', thereby simultaneously sublating and saving Aristotelian philosophy. While Bloch reinterprets Aristotle's concept of matter as inherently passive *prima materia*, he understands Avicenna's concept of matter as active *materia universalis*. Today, Bloch's view is no longer acknowledged, for neither is Avicenna's conception of concrete universal matter identical with *materia universalis*, nor is matter, according to Avicenna, active, since it was created. Moreover, there is no trace whatsoever of Avicenna's philosophy in Bloch's hypothesis of an active, emancipated *natura naturans* 'from below', as he fails to make a clear distinction between the philosophies of Avicenna and Averroes. Certain features of *natura naturans* that in the course of the history of philosophy have been transformed into nature as a self-begetting, dynamic subject, can be discovered in Bruno and Spinoza; a *natura naturans*, in Bloch's sense the 'activation of matter', appears later in Schelling's philosophy of nature. Thus Bloch's treatise anticipates his concept of the 'dialectics of matter', presented in his work as the evolution, through qualitative leaps, from anorganic forms to human intelligence.

166. Ernst Bloch (2018). *Avicenna and the Aristotelian Left*, translated by Loren Goldman and Peter Thompson, (New York: Columbia University Press).